

Barekallah! Rusya'da "yirmi milyon varız" deyip yazıp gösteriyoruz; lâkin, bu yirmi milyona yirmi türlü ad ve isim verip yek vücudu yirmiyeye taksim ile yirmi kere hata-yı siyasiye etmiyoruz mu? Şu meseleyi ciddî surette düşünüp hal-etmeliyiz. Bu işte Tercüman cümlelizden istimdat istiyor."

Eskiye nisbeten çok daha rahat konuştuğu bir dönemde yazdığı "**Lisan Me-selesi**" (4 Noyabr [Kasım]1905, Sayı: 90) yazısında da yine doğrudan doğruya Türklükten söz eder. Dünyanın çeşitli yerlerine dağılmış Türk boylarının zamanın ve mekânın değişmesiyle birbirinden uzaklaştığını, birbirinden giderek farklılaştığını belirtir: "*Milletimiz büyük millettir. Zaman ve mekân ve mesafe tesirleriyle fırka fırka ayrılıp, birbirini bilmez ve anlamaz dereceye geldiği ve "Türk" ism-i âlisini unutup kimi Tatar, kimi Karakalpak, kimi Kazak, kimi Tarançlı namları ile dağılıp, ufaldıkları malûmdur."*

"Lisan ve Mesuliyet" (24 Mart 1909, Sayı: 13) adlı makalesinde "Rusya Müslümanları" terimini genel olarak hangi anlamda kullandığını bir kere daha açıklarken Türk halklarının soybirliğine de işaret eder: "*Umumen Türk evlâdı olan Rusya Müslümanları diyar be diyar mahallî şiveler ile söyleştikleri malûmdur."*

İsmail Bey'in yazılarından bu konuda daha çok örnek alınabilir. Konuyu dağıtmamak için bu kadarını yeterli görüyoruz.

Türk Dilinin Tarihi ve Türk Lehçeleri Hakkındaki Düşünceleri:

Gaspıralı'nın Türk, Avrupalı ve Rus bilim adamlarının Türk dili üzerinde yaptıkları araştırmalardan ve Türkiye'deki dil tartışmalarından haberdar olduğu için Türk dilinin tarihî hakkındaki görüşlerinin oldukça sağlam olduğunu özellikle belirtmek gerekir.

"Lisan-ı Türkî Şiveleri" (18 Aprel [Nisan]1888, Sayı:14) adlı bir hayli erken dönemde yazılmış makalesinde Türk dilinin, Türk halkları arasındaki zaman ve mekân farklılaşması sebebiyle ayrı ayrı şivelere ayrıldığını söyledikten sonra "*Türkî şivelerin büyüğü dörttür: Birincisi ve eskisi Çağataş şivesi, ba'de Kazan şivesi, ba'de Azerebaycan ve Osmanlı şiveleridir. Bu şiveler oldukça ve ayrıca kitabet ve edebiyata maliktir"* diyerek XIX. yüzyıl sonunda artık yazı dili hâline gelmiş Türk şiveleri hakkında günümüzde de değerini koruyan sağlıklı bir sınıflandırma yapmıştır.

İsmail Bey, Türk “şive”lerinin arasındaki farkı da küçümsememektedir. Aşağıda ortak dil konusunda tekrar edeceğimiz gibi “**Lisan Meselesi**” (4 Noyabr [Kazım] 1905, Sayı: 90) başlıklı yazısında “*Kırım, Kazan, Hankirman, Ufa, Kafkas, Türkistan şiveleri arasında hayli fark vardır, lâkin aslında bunların cümlesi bir dildir*” diyor ve mahallî farklılıkların ortadan kaldırılmasının yararlı olacağını açıklıyordu.”

Türk şivelerinin birbirlerine olan yakınlık ve uzaklığı hakkında da İsmail Bey sağlam bilgilere sahipti. Değişik tarihlerde İdil-Ural, Kafkasya, Türkistan ve Türkiye’de bulunmuş bu bölgelerdeki Türk halklarının konuşma ve yazı dillerini yakından tanımıştı. Üstelik Tercüman gazetesine geniş Türk coğrafyasından, hatta İslâm ülkelerinden hemen her gün mektuplar, yazılar geliyordu ve o, bu yazılar vasıtasıyla da kullanılan dil hakkında doğrudan doğruya bilgi sahibi idi. “Lisan Meselesi” (7 Noyabr 1905, Sayı: 91) makalesinde “*Kırgız Kazakiye Türklerine kitabet ve edebiyat dilini [arzu edilen ortak dili] anlamak sairlere göre ağırca olacaktır, lâkin ders ve mektep kitapları birleştirilirse ehl-i mektep ve bir iki sene mektep görenler için lisan-ı edebiyat yurt ve dala [ev ve bozkır] dili gibi malûm olup gider*” diyordu.

Çağatayca

Gaspıralı Çağatayca hakkındaki düşüncelerini birkaç yerde açıklamış, bu “şive”yi en eski Türk yazı dillerinden biri olarak değerlendirmiştir. 1911’de Rus meclisinde (Duma’da) Müslümanlara mahsus Rus okullarında eğitimin Tatar dilinde, fakat edebî dili olmayan Kırgız [bugünkü terimle Kazak] ve Türkistan okullarında ise derslerin tamamen Rusça yapılmasının kararlaştırılması üzerine yazdığı “Çağatay Dili” (4 Mart 1911, Sayı: 10) adlı yazısında Rus meclisinin bu kararını eleştirir: “*Vakıa Kırgız-Kazak’ın bugün edebî, kalemî lisanı görülüyor. Lisan-ı avam ile ders ve fen tahsil edilmeyeceği malûm; lâkin ehl-i Türkistan’ın bedevî Kırgızlar ile bir derecede addolunduğu büyük hatadır ve haksızlıktır.*

Semerkant, Fergana, Sırderya kıt’alarının şiveleri eski Çağatay şivesidir. Bu şivenin edebî olduğu bütün cihana malûmdur. Hatta Türk şive-i edebîlerinin en kadimi ve mebdei olduğu lisanıyyun indinde musaddaktır. Tef[ta]zanîleri, Ahmet Yesevîleri, Ali Kuşçu, Alişir Nevaî vesaireleri vücuda getirmiş Türkistan, neçik “tilsiz, edebiyatsız” addolunuyor?

Rus milletinin lisan-ı edebîsi olmadığı zamandan ve Lomonosov, Puşkin gibi Rus ediplerinin vücudundan üç ve dört yüz sene mukaddem (Mükâleme-i Lugateynl risalesine bak) Çağatay yani Türkistan dili Farsîye fâik bulunduğu dâva olunur da bugün Türkistan bî-lisandır deyü nasıl hükmolunur?

Kiyev ve Moskova beldelerinde Rum ve Latin lisanında birer ruhban şokolası tesis edilmezden mukaddem Buhara ve Semerkant'ta ilm-i tıp, he'yet, felsefe, tarih, coğrafya, hendese vesaire ders ve tahsil edilir, Uluğ beyler, Farabîler, İbn Sinalar gibi Türk hükeması yetişir de bunların ahfadı bugün neçik dilsiz addolunur?

Ana dilinde, Çağatay şive-i edebîsinde yalnız Alişir Nevaî'nin yirmi kadar eserleri bulunur da "dilleri bu kadar" ibaresi neçik ağıza alınıyor?

Devlet Duma'sında Çağatay şivesine itibar edilmediği bir taraftan Duma'nın gafleti ise diğer tarafından ehl-i Türkistan'ın sükûtu, adamsızlığı, ihmâlidir."

İsmail Bey, Çağatayca'nın en büyük sanatkârı Alî Şîr Nevaî'ye özel bir değer vermiş, birçok yazısında ondan bahsettiği gibi Farsça ile Türkçeyi karşılaştıran *Muhakemetü'l-Lugateyn* eserini de *Tercüman* yayınları arasında neşretmiştir.¹

Tatar ve Tatar Dili Hakkındaki Düşünceleri:

İsmail Bey, Türklükten söz ederken Rusya'da yaygın olarak kullanılan "Tatar" ve "Tatar Dili" kavramından da şikâyetçi olmuştu. *Nur* gazetesinde Ataullah Beyazıtov'un, "Ne yapalım Tatarca mı, Türkçe mi yazalım" şeklindeki sorusuna "Lisan Meselesi" (4 Noyabr 1905, Sayı: 90) adlı yazısında cevap verirken "Refik-i muhterem şu "Bizim eski Tatarca" dediğiniz til, yaki dil nasıl dildir? Kıırım'da Saratov'da, Alabuğa'da, Ufa'da avam ağzında, uram boylarındaki "Tatarca"yı köp işittik, lâkin "Tatarca" Bedevam, Tabirname, Yıldızname, Fal Kitabı gibi asar-ı avamiyeden maada "asar" görmedik. Şunların dili midir ki, eski Tatar dili diyorsunuz, yaki malûm ve mu'teber şairlerin, ediplerin, hikâyênüvislerin kullandığı bir "Tatarca" var da bize malûm olayıp kalmış mı? Bunu beyan buyursanız da şuna göre oylasak" diyordu.

1. Eserin adı yanlış hatırlanmış "Muhakemetü'l-Lugateyn" olmalı.

“Tatar” sözünün anlam ve kavram itibarıyla Türk halkları için kullanılamayacağını başka yazısında bildirmiş “Türk”, “Tatar”, “Moğol” terimlerinden ne anladığını açıklamıştır: “Yine Lisan Bahsi” (21 Noyabr [Kasım] 1905, Sayı: 95) “Biz Arap değiliz; ama Tatar da değiliz efendim. Çünkü “Tatar milleti” bizlerden bambaşka bir millettir. Tatarlar Kut’aya tabi ve Moğolistan’ın bir köşesinde dolanan bedevî ve putperest bir kavimdir. Tilleri bizim tile hiç oşamaz, Rusya’da bunlardan bir nefer bulunmaz.

Elinizde tarih kitapları olsa gerektir. “Babürname”, “Şeybanîname”, “Secere-i Türkî”, hatta merhum Mercanî’nin “Tarih-i Bulgar”ı gibi atalar eserlerine müracaat buyrun. Eğer bunlar elde yok ise Rus dilinde yazılmış “İstoriya” ve “Etnografya” kitapları Peterburg’da yüzlep bulunurlar. Bunlara müracaat buyrun. Her ilim ve fenden icmalen haber veren seksen cilt Brokhaus lügat-i umûmîsine müracaat edelim. Bu lügat-i ilmiye’nin 47 inci cildinin 189 uncu ve 344 üncü betlerinde [sayfalarında] bakın ne demiş: “Türk dilinin şiveleri ile tekellüm eden halklar, tayfalar Aziya’nın birçok yerlerinde, Avrupa’nın şimal ve cenub-i şarkîsinde ve kısmen Afrika’nın şimal-i şarkında ikamet ederler. Bahr-i muhit-i münce midten ta İran ortalarına kadar, ta Rusya ortalarından Kitay’ın Küyen Lon dağlarına cayramış [yayılmış] bir millettir ki Rusya’da Hankirmanlılar, Makedonya’da Osmanlılar bu millete mensupturlar.

Dil, lisan itibarıyla Şarkî Sibirya’nın Yakutları, Basarabya Türkleri, Baraba, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Başkırt, Nogay, Kazanlı, Kırımli, Kumuk, Uygur, Özbek, Tarancı, Sart, Azerbaycan ve Osmanlı namlarıyla maruf tayfalar, Urumlar (Karamanlılar, PontusRusları?) hep Türk tiliyle söyleşiyorlar! Hep Türklerdir.”

Aynı yazısının devamında “Rusya’ya tâbi bulunan Türklere “Tatar” lakabı verilmiş ise de bu bir isnattır, hatadır. Buhara, Semerkant Türkleri Rusya’da bulunanlara umumen “Nogay” diyorlar. Bu da bir galattır, şöyle ki Rusların, “Tatar” ve Buharalıların “Nogay” tesmiye ettikleri, hulken, hakikat-i hâlde Türktür:

“Biz Tatarımız” digen kişiler rücu’ kılmalı, bu fikirden kaytmalı.” diye bu konudaki düşüncelerini açıktan açığa söylemekten çekinmiyordu. Çünkü Rus baskısı ve sansür kontrolü 1905’te artık hafiflemişti.

Gaspıralı, “Lisan Meselesi” adlı yazısının devamında okuma yazma bilmeyene hangi dil ile yazılsa fark etmez, o kimselere ancak alfabe yazmak gerekir,

dedikten sonra sözü yine Tatarca'ya getirerek: “*Muharrirliğe başlamazdan mu-kaddem eski Tatar dilini biz de köp izledik. Baburname’de, Şecere-i Türki’de es-ki güzel til gördük; lâkin bunlar da “Türk dili” dir. “Tatar tili” göremedik. Hem “Şecere-i Tatar”ı izledik, köp izledik, ama tapaalmadık, hazret!’*” diyerek tarihte Tatar diye bir dilin olmadığını anlatmaya çalışır.

Görüldüğü gibi Gaspıralı Sovyet devri dil tarihçilerinin aksine Tatar edebî dilinin oluşumunun Mercanî, Kayyum Nasırî gibi şahsiyetlerin eserleriyle başladığı inancına da karşı çıkıyor. Bu şahısların eserlerini “millî ve umumî lisan-ı edebî” olarak kabul ediyor. Mercanî’yi bilemiyoruz, ama Kayyum Nasırî’nin nasıl bir dil kullandığı -hele eserden esere değişen dili göz önünde tutulursa- biraz münakaşalıdır. Abdullah Battal Taymas ve Saadet Çağatay onun, bir ölçüde mahallî Tatarca’yı kullanmasını kabul etmekle birlikte, büyük ölçüde Osmanlı ile Çağatay yazı dillerinin tesirinde kalmış olduğunu ileri sürerler. Bu da İsmail Bey’in sözü edilen görüşüne yakındır. (Bak: Abdullah Battal-Taymas, *Kazan Türkleri*, 2. bs., Ankara, 1966, s. 121-128)

1905 Rus meşrutiyetinden sonraki özgürlük ortamında birçok siyasî eğilim açığa çıkıyordu. Eskiden beri Rus yanlısı ve tutumu sebebiyle Türkler arasında pek fazla tutulmayan din adamı Ataullah Beyazıdof’un Petersburg’ta çıkardığı *Nur* gazetesi’nde “Elif. Elif.” imzası ile yayımlanan “Tatar Tili” başlıklı yazıda Rusya Türklerinden “Tatar” diye söz edilmesi üzerine İsmail Gaspıralı “Yine Lisan Bahsi” (21 Noyabr [Kasım] 1905) başlıklı yazısıyla *Nur* yazarına cevap verir: “*Hürmetli Nur gazetesinin 11’inci nüshasında Elif. Elif. imzasıyla neşrolunmuş “Tatar Tili” makalesini okuduk. Cenap Muharrir diyor: “Biz Tatarmız, Arap yaki Türk tögilmiz. Şolayuk (Şöyle oldukta) tilimiz özümüzge ayırım (başka) bir tildir.”*

Makalenin bu baş satırlarını gördükten sonra ilerisini okumaya hacet yoktur.

Demek oluyor ki Hankirmanî bir Türk olan Ataullah Efendi özünü “Bir Tatar” zannediyor? Öyle mi? Bu çok büyük bir hatadır. Eğer ötmüş geçmiş zaman olsa idi bu itikad-ı batılayı yazan ya ki yazdıran “Cebr Efendi” dir zannederdik. Herşeyin doğrusunu, tamamını yazmaya müsaade edilmiş bir zamanda efkâr-ı umumiyeği böyle karıştırmak ve edebiyat-ı milliye meydanına böyle tefrika düşürmek yalnız Nur refikimizin malûmatsızlığına yüklemek lâzım geliyor.

Rica ediyoruz ki ayıp buyurmasınlar. Cemaat ve millet işlerinde hatır, gönül, dostluk bakılmaz, işin doğrusu söylenir. Mukaddemce Tiflis'te çıkmış refikimiz "Şark-ı Rus" elifba tebliği meselesini ortaya atmış idi, hazırda Nur, til meselesini çıkardı. Fikir ve til ve emel birliğine yumrukuruldu; lâkin ziyansızdır. Herhalde tevhid gibi vücud-ı aziz ve mükerrem mütadfaasına çalışmak borcumuzdur; çalışıyoruz.

Osmanlıcaya Bakışı:

Gaspıralı çeşitli sebeplerle Osmanlı Türkçesi hakkında düşüncelerini açıklamış, bu yazı dilinin olumlu ve olumsuz özellikleri üzerinde defalarca durmuştur.

"Lisan-ı Türkî Şiveleri" (18 April [Nisan] 1888, Sayı:14) yazısında bir taraftan özellikle kendisini Osmanlı Türkçesi'ni Rusya Müslümanları arasında yaymak, Rusya vatandaşı "Tatarlar"la Osmanlı Türklerini birleştirmeye çalışmak ve Osmanlı taraftarı olmakla itham eden, bu hususta Rus makamlarına jurnaller gönderen misyoner İlminski ve onun taraftarlarına cevap verir, diğer taraftan Osmanlıca'nın ulusal dil olma özelliğini kaybettiğini belirterek sadeleştirilmesi gerektiği üzerinde durur: "*Osmanlı şive-i Türkî'si ziyade işlenmiş ve edebiyatı gayrilere göre zengin ve ilerlemiş olduğundan akvam-ı Türkî beyninde meydan alacağını zannedenler bar ise de biz bu zanda değiliz. Çünkü Osmanlı şivesi has Türkî'den ziyade uzaklaşmıştır ve kavmi lügatleri terk edip Arabî ve Farsî ve gayri dillerden gayet çok kelimeler kabul edip şivelerin en gücü ve kavmi dilin üveyoğlu olmuştur. Kavmi olmayan dil öz dairesinin haricine geçemez. Zannımıza göre Osmanlı şivesi kavmi bir lisan değil divanhaneler ve memurlar şivesidir. Bu bir şivedir ki Kaşgarlı bir Tatar için ne kadar güç ve çetin ise Anadolu kaba bir Türk için dahi belki şu kadar güçtür. Anadan öğrenilmez, üç dilin tahsiline ve karışılmasına muhtaçtır.(...)*

İstanbul'da en mu'teber lisan saadetli Kemal Beğ Efendi'nin lisanıdır. Vakıa her ne kadar yazılmışlar ise de güzel ve ateşli ve ötkün yazmışlardır. Amma bize kalır ise Şemseddin Sami Beğ Efendi'nin sade sade, açık açık ibareleri daha makbuldür. Çünkü Kemal Beğ'i anlamak için mutlak ârif olmalıdır. Ama Sami Beğ'in dili cümleyi ârif edecek dilin mukaddimesidir.

Vakti ile dile diller karıştırmayıp Osmanlılar "Süleyman Şah" ile "Baba Ertuğrul" dilini ilerletmiş ola idiler. Edebiyatça hemcinslerine büyük hizmet et-

miş olurlar idi. Sadelenmemiş halinde Osmanlı şive-i edebiyesi meydan alamayacaktır.”

Burada görüldüğü gibi İsmail Bey, Osmanlıca’yı kavmî (yani ulusa ait olma) özelliğinden uzaklaşıp devlet dairelerinde kullanılan bir memurlar dili olarak tanımlamakta, onun aile veya hayattan değil ancak üç dile çalışmakla öğrenilebileceğini iddia etmektedir.

İsmail Bey, Türkiye neşriyatını düzenli olarak izliyor, yeri geldikçe Türkiye’deki tarih, dil, edebiyat tartışmaları hakkında da fikrini söylüyordu. Böylece Osmanlıca hakkında da düşüncelerini bir çok kere açıklama imkânı bulmuştur. “İstanbul Gazeteleri” (8 İyul [Temmuz] 1888, Sayı: 22) adlı yazısında “*Aldığımız Osmanlı gazetelerinden “Mürüvvet” ve “Tercüman-ı Hakikat” nüshalarında lisan ve edebiyat hususunda bazı mülâhaza ve müzakere görüldü. Umumî usul-i imlâ ve kavmî bir lisan-ı edebiyeye hacet olduğu bahsolunuyor.*

Vakıa meselenin zamanı gelmiştir; çünkü bu vakte kadar Türk dili umum tarafından kabul olunmuş kavaide tâbi olmayıp herkes bildiği gibi gelişigüzel söylep yazar. Kalemde istimal olunan dilin ise adı Türkîdir; lâkin özü Arabî, Farsî, Türkî, Rum, Slav ve bir miktar Fransevî lügatlerinden mürekkep karmakarışık lisan şorbasıdır ki muteber tutulan Osmanlı şivesi “Türklükten” çıkıp kavmî lisan suretini kaybetmiştir.

Türkçe’yi unutmuş İstanbul yazıcılarının ve katiplerinin dili Anadolu kaba Türklerince ecnebi dili mertebesinde değil ise de pek kolaylık (yengillik) ile anlaşılamadıkları malûmdur. İmlâ ve lisan-ı kavmî meselesinde Osmanlılar’a tâbi bulunan Ermeni, Rum ve sair akvam, sahiplerine ozup geçtikleri görülyor.”

Gaspıralı’nın Osmanlıca ve dilde sadeleşme konusundaki makaleleri arasında “Lisan Meselesi” (11 Avgust [Ağustos] 1896, Sayı: 31) dikkati çeker: İzmir’de yayımlanan *İzmir* adlı gazeteden aldığı, dilde sadeleşmeyi ve gereksiz yabancı kelimeleri kullanmamayı savunan “Udebamıza bir ihtar” başlıklı yazıyı önce Tercüman’da aynen yayımlar. Sonra bu konudaki düşüncelerini açıklar: “... Osmanlı lisanını sadeleştirmek aslı “Türkî” olan bu lisanı oldukça “Türkleştirmek” demektir. Bundan matlap ise edebiyattan milleti yani Türkleri müstefit etmektir. Garp dillerinden dilimize karışmak isteyen kelimelerin mukabilini bulup kullanmak ve mukabilini bulamayıp, kabul ettiklerimizi kavaid ve tabiat-ı Türkîye tatbik edip kullanmak lâzım geldiği gibi Arap’tan ve Fars’tan kabul ettikleri-

mizi dahi böyle etmelidir. Türkçesi bulunan bir kelime yerine diğer bir lisanın kelimesini istimal etmek cinayet-i edebiyedir.

Lisan en ibtida "kavmî" olmalıdır ki herkes anlayabilsin. Lisanın yaraşığını, letafetini ikinci derecede tutulmalıdır. Bu hakikati ben demiyorum hâll ile "Türkler" söylüyorlar. Mizan-ı edebiyeden beş paralık kıymeti olmayan bilmem nerede basılıp çıkan Aşık Garipler, Şah İsmailler, Köroğlular, Keremler Edirne'den, Bursa'dan başlayıp ta Azerbaycan, Horasan ve Kaşgar Türklerine kadar münteşir olduğu hâlde malûm ediplerin yazdıkları eserler; o meşhur şairlerin "idi" ile "dedi" den maada Türkçesi olmayan ateşli şiirleri Türklere kapalı katıyor!

Diyorlar ki Türk lisanında nazik ahval ve hissiyat-ı ruhaniye ifadesine lâzım kelimeler bulunmuyor; binaenaleyh terkib-i Arabî ve Farsî olmadıkça lisan da lisan olmuyor. Belki böyledir, ama hâlâ bu zamana kadar Türk diline mahsus bir lügatimiz olmadığı hâlde bu kadar kestirici bir hükmetmeye hakkımız yoktur zannederim; Türkçe'yi mükemmel bilen kimdir?

Türkçesi bulunmadı da onun için mi "demiryol" a "şömendöfer" denilmek âdet edildi? Türk dili aranılır ise tahsili lâzım görülür ise şimdi zannolunduğundan ziyade zengin olduğu anlaşılır ümidindeyim.

Türk dili Türkçe olmalıdır."

Gaspıralı yazısının devamında *Servet-i Fünun* gazetesinin 280'inci sayısında yayımlanmış A.[ayın] Nadir Bey'in sohbetinde, muhatabının sorduğu "Nasıl yazmalıyız?" sorusuna cevap verirken söylediği "*Lisan-ı Osmaniyeyi sadeleştirmek nerede kaldı ki öz Türkîye ile şiir söylemek mümkün olamaz... Çünkü lisanımız Türkçe değil, Osmanlıca'dır*" yolundaki düşüncesini şöyle eleştirir: "Hiç işitmediğimiz bir şey bu idi, işittik.

Şinasi'den evvel yazı yazan Osmanlı Türkleri bugün de herkesçe kullanılan "Osmanlıca" yı ve meselâ Şemseddin Sami Bey'in ve Ahmet Mithad Efendi'nin "sade" dil ile yazdıkları edebî ve fennî makaleleri görseler Osmanlıca'dır, demezlerdi. Tamam bunlar gibi zamanımızda dahi "görenek-i kalemiye" ye tâbi olanların "Türkçe güzel şiir yazılmaz", "Terkib-i Arabîsiz ve Farsîsiz lisanımız dönmez" zannettikleri tabî'dir.

Şive-i Osmaniyeyi sadeleştirmek lisan-ı Türkî'yi ilerletmek meselesinin

ehemmiyet-i edebiyesinden maada daha büyük ehemmiyet-i siyasiyesi vardır. Yazının yalnız güzelliği aranılmamalı daha ziyade “umumi” liği matlap edilmelidir.”

Gaspıralı Tercüman’daki bir başka yazısında Azerbaycanlı şair Seyyid Azim Şirvanî’den bahsederken onun dilinin sade olduğunu söylemiştir. İzmir’de yayımlanan Ahenk gazetesi Gaspıralı’nın Seyyid Azim’den örnek olarak verdiği şiirde bulunan Arapça, Farsça kelimelere işaret ederek “bu nasıl sade dil” diye eleştirir. Bu eleştiriye cevap olarak kaleme aldığı “Diğer Cevap” (1 Ekim [Ekim] 1896, Sayı: 37) adlı yazısında Gaspıralı dilde sadeleşmeden ne anladığını açıklar: *“Tercüman”ın geçen nüshalarının birinde millî şairlerden Seyyid Azim Şirvanî’nin bazı ebyatı derc edildiği sırada lisanın sade Türkçe olduğunu işaret etmiştik. Mezkûr beytlerde “nev-civan”, “nur”, “azizim”, “insan”, “ulemâ hakkı” gibi Türkçe olmayan sözler ziyadece bulunduğundan İzmir’de neşrolunan hürmetli “Ahenk” refikimiz Seyyid Azim merhumun tarz-ı ifadesi sade olmadığını yazmışlar idi.*

Evet, olabilir ki Seyyid Azim’in lisanı dediğimiz gibi “sade” görülmemiştir; fakat “sade”lik ne olduğunu kararlaştırır isek mesele daha zahir olur. “Sade lisan” bizim indimizde herkesçe kullanılan ve yengil anlaşılan lisanıdır. Arabîden ve Farsîden umumî lisan-ı Türkîmize kabul olunmuş “saadet”, “baht”, “saadetlü”, “bahıtlı”, “ateş-ateşli”, “birader”, “civan”, “âlim”, “hüküm”, “hikmet” ve emsali gibi cümlelerin kullanılması “Türkleşmiş” sözleri kalemde sıraya geçirmek lisanı “sadelikten” düşürmez zannederiz; ancak umum kavme malûm olmayan lugatlar ile söyleyip yazmak sadelik dairesinden çıkmaktır. Seyyid Azim’in ise asar-ı şîriyesinde görülen Arabî ve Farsî sözler Türk çobanlarına dahi malûm olduğundan lisanı sade olduğunu işaret etmiş idik ve tekrar ediyoruz.

Hüdâ-Tanrı, sabır-çıdam, vakit-çağ, zemin-yer gibi umuma malûm lugatleri lugat-i Türkîden addetmek caizdir, zannederiz. “Sabır”, “çıdam” kadar; “vakit”, “çağ” kadar Türkleşmiştir. Türkçesi bulunduğu hâlde terk edip ekseriyet üzere Türklere malûm olmayan ve gayrı lisanlardan alınmış sözleri yazıp söyleyenlere “lisanı karışık”, “dili sade değil” diyoruz.

Gaspıralı sadeleştirmeden, dildeki fazla yabancı kelimeleri atmadan söz ederken geniş Türk coğrafyasını, bir iki büyük “şive”yi göz önünde bulundurur. Kelime bu geniş alanda ve belli başlı şivelerde kullanılıyorsa ve o sözü halktan,

eğitim görmemiş insanlar dahi biliyorlarsa o söz “Türkçeleşmiştir” diye kabul eder; atılmasına karşı çıkar. Çünkü İsmail Beyin temel prensibi, bütün Türklerin rahatça anlayacağı ortak bir dil oluşturmaktır. Bir kelime birçok şivede bilinip kullanılıyorsa, ortak söz olmuşsa, onun atılmasına, terk edilmesine karşıdır.

“İstanbul Gazeteleri” (8 İyul [Temmuz] 1888, Sayı 22) adlı makalesinde yine Türkiye’deki dil tartışmalarından söz ederken, dilde sadeleşme ve Osmanlıca hakkındaki düşüncelerini bir kere daha açıklar. Bu yazısında ayrıca İsmail Beyin Osmanlı neşriyat ve basın hayatını da dikkatli ve düzenli bir şekilde izlediğini, yeri geldikçe dil, tarih, edebiyat, tenkit tartışmalarına katıldığını görüyoruz. Bu yazısında ise dilin çeşitli problemlerinden bahseder: “*Aldığımız Osmanlı gazetelerinden Mürüvvet ve Tercüman-ı Hakikat nüshalarında lisan ve edebiyat hususunda bazı mülâhaza ve müzakere görüldü. Umumî usul-i imlâ ve kavmî bir lisan-ı edebiyeye hacet olduğu bahsolunuyor.*

Vakıa meselenin zamanı gelmiştir; çünkü bu vakte kadar Türk dili umum tarafından kabul olunmuş kavaide tâbi olmayıp herkes bildiği gibi gelişigüzel söylep yazar. Kalemde istimal olunan dilin ise adı Türki’dir; lâkin özü Arabî, Farsî, Türki, Rum, Slav ve bir miktar Fransevî lügatlerinden mürekkep, karmakarışık lisan şorbasıdır ki muteber tutulan Osmanlı şivesi “Türklükten” çıkıp kavmî lisan suretini kaybetmiştir.

Türkçe’yi unutmuş İstanbul yazıcılarının ve kâtiplerinin dili Anadolu kaba Türklerince ecnebi dili mertebesinde değil ise de pek kolaylık (yengillik) ile anlaşılamadıkları malûmdur. İmlâ ve lisan-ı kavmî meselesinde Osmanlılara tâbi bulunan Ermeni, Rum ve sair akvam sahiplerini ozup geçtikleri görülüyor.”

Osmanlıca’dan daha birçok yazısında söz etse de bu dil hakkındaki düşüncelerini değişik açılardan tekrar tekrar açıklasa da bizim görebildiğimiz kadarıyla Tercüman’da bütün Türk dünyasına teklif ettiği ve ortak olmasını arzu ettiği edebî dilin “Osmanlı Türkçesi”nin Türk dünyasındaki ortak kelimelerle zenginleştirilmiş bir “Osmanlıca” daha doğrusu Türkiye Türkçesi olduğunu açıklamaz. Hâlbuki Tercüman’ın diline baktığımızda bunun sadeleştirilmiş, cümleleri kısaltılmış, yalın ve açık anlatımın tercih edildiği bir Türkiye Türkçesi olduğunu görürüz. Demek ki İsmail Bey, bilinçli olarak “Osmanlıca”, “Osmanlı dili” terimlerini bizim bugün “Klasik Osmanlıca” olarak tanımladığımız anlamda kullanıyor; ve kendi kullandığı dili “Ebebî Türki” veya “umumîleştirilmiş Türk dili”

olarak adlandırıyor. Böylece Rusya'da hem bazı Rus yazarlarının, siyasetçilerinin kendisinin aleyhine kullandıkları "Türkiye taraftarlığı" ithamına engel olmak istiyor, hem de hangi sebeplerle olursa olsun mahallî dille yazmaya başlamış genç kuşakları dil konusunda açık bir şekilde karşısına almak istemiyordu. Onları "edebî ve ortak dil" konusunda ikna etmeye çalışıyordu.

Dil Birliği: Ortak Edebî Türk Dili

İsmail Bey'in Çarlık yönetimi altında yaşayan "Müslümanların" (Türklerin) soy birliğinden ve değişik "Türk şiveleri"nden söz eden yazılarından daha fazla alıntı yapmaya gerek duymuyoruz. Verilen örnekleri yeterli görerek ortak edebî dil konusuna geçmek istiyoruz.

Önce bütün Rusya Türk halklarının dillerinin aynı dilin; Türk dilinin çeşitli şiveleri olduğu yolundaki açıklamalarını yine kronolojik sırayla gözden geçirelim:

"Ahbar-ı Dahiliye" (Tercüman, 28 Oktbayr 1883, Sayı: 21) başlıklı yazısında Petersburg'ta cami yapılacağı ve yanında bir de mektep açılacağından söz ederken "*Bu mektepte fünun, evveli Türkçe okulup, Rus lisanı dahi ta'lim ulunacak imiş*" diyor. Görüldüğü gibi Müslümanların çoğunluğunu "Tatarlar"ın oluşturduğu bir şehirdeki mektepte okutulacak dilden "Tatarca" değil bilinçli olarak "Türkçe" diye söz etmektedir.

Aslında İsmail Bey, *Tercüman*'ı çıkarttığı günden itibaren Rusya'daki bütün Türk halklarının dilinden "Türkçe", "Türk dili" veya "Tercüman dili" diye söz etmiştir. Yukarıdaki yazısından bir yıl sonra yazdığı "Rusya'da Matbuat ve Neşriyat-ı İslâmiye" (*Tercüman*, 8 Yanvar [Ocak] 1884, Sayı: 1)'de "İslâmlar"ın yayımladığı eserlerden söz ederken tamamen "Türk halkları"nın göz önünde tuttuğu kendiliğinden anlaşılıyor. O, Rus sansürü yüzünden "Türk-Tatar" etnik terimleri yerine çoğu zaman "Rusya Müslümanları"ni, "Rusya'ya tâbi Türk halkları" anlamında kullanıyordu. Nitekim bu yazısında da "*Rusya'da lisan-ı Türki'de 3 gazet neşrolunmaktadır: Tiflis'te Ziya, Keşkül namında 2 gazet Azerbaycan şivesinde ve Taşken'te "Türkistan gazetii" "Sart şivesi"nde [Özbek Türkçesi ile neşrolunuyor. Tercüman ise Bahçesaray'da Rusça ve Kırım Türkîsi'nde çıkmaktadır*" diyordu.

Açıkça anlaşıldığı gibi daha 1880'li yıllarda o tek bir "Türkçe" veya "Türk dili" anlayışına sahipti ve onun alt grubunu oluşturan şiveleri de coğrafî veya ye-

rel adlarına göre tanımlıyordu. Yukarıdaki yazısında sözünü ettiği “şiveler” bilindiği gibi genel Türkçe'nin dallarıdır.

İsmail Bey'in Osmanlı Türkçesi'ni de bu genel “Türkçe” veya “Türk dili” anlayışına bağlı olarak değerlendirdiğini biliyoruz. Bulgaristan Türklerinin çıkardığı *Dikkat* gazetesini hakkındaki “Dikkat'e Dikkat” (10 İyun [Haziran] 1883, Sayı:8) yazısında “*Dikkat'in lisan-ı Türkîsi gayet güzel ve sadelenmiş millî bir lisanıdır*” derken, bilinçli bir şekilde “Osmanlı dili” veya “Osmanlıca” demekten kaçınmış, üstelik sadeleşmiş dile “millî lisan” diyerek Türkçeciliğini açıkça belli etmişti.

Aynı şekilde Tiflis'te resmî “Rus-Tatar mektepleri”nde okutulmak için Çernayevski tarafından Azerbaycan Türkçesi ile düzenlenmiş Vatan dili adlı bir okuma kitabın “...yahşıca hoca altında 6 aya barmaz Türkçe okuma yazma...” öğretir bir özelliğe sahip olduğunu duyururken de “Azerbaycan Türkçesi” demek yerine “Türkçe” demeyi tercih etmiştir.

Gaspıralı sıkı Rus sansürüne, İlimski'nin jurnallerine rağmen 1880'li yılların sonunda bile Türklerin dil birliğinden söz etmekten çekinmemiştir: “Lisan-ı Türkî Şiveleri” (18 April 1888, Sayı: 14)'nde açıkça görüleceği gibi Türkçe'nin tarihî gelişimi ve tarihî şive özellikleri hakkında sağlam görüşlere sahiptir. O, özellikle XIX. yy. sonunda gelişmiş hâldeki 4 Türk yazı dilini, ana Türkçe'nin şiveleri olarak adlandırmaktadır: “*Orta Aziya'da ve Avrupa'nın cihet-i şarkisinde sakin Türk ve Tatar kavimleri lisan-ı Türkî'nin muhtelif şiveleri ile mütekelimdirler. Mezkûr şiveler diyar be diyar başkaca iseler de esasen bir lisan olup Bağçesaraylı bir Türk, Kaşgarlı birisi ile anlaşabilir. Şiveler beyninde tekallümde ve sözlerde olan fark ve tefavüt kalem ve yazıda hiç derecesine geliyor. Çünkü lügat ve imlâ bir olup her iki taraf şiveleri üzre okup ayırlar. Kırimlilerin “ben”, “olur”, “geldi”, “karanlık” gibi lügatleri meselâ Hokant'ta “men”, “bolur”, “kildi”, “karangi” lügatleri olduğu zahirdir. Kırim'in “senin”, “anın”, “babanın” imlâsı Kazan'ın “sening”, “ataning”, “babaning” imlâsına kelişdiği fehme zor hâl olmayıp şivelerin birbirine yakın olduğunu gösterir.*

Türkî şivelerin büyüğü dördür: Birincisi ve eskisi Çağatay şivesi, ba'de Kazan şivesi, ba'de Azerbaycan ve Osmanlı şiveleridir. Bu şiveler oldukça ve ayrıca kitabet ve edebiyata malikdir.”

Edebî Dilin Veya Ortak Dilin Oluşturulması:

“Lisan-ı Türkî Şiveleri” (18 Aprel [Nisan] 1888, Sayı: 14) yazısının devamında matbuatın olmaması ve uzaklık sebebiyle Türk halklarının birbirinden ayrıldığı, her bölgenin kendi şivesiyle konuşup yazdığını belirterek artık (XIX. yy.’ın ikinci yarısında) buharlı gemiler ve demiryollarıyla mesafelerin kısaldığını, tüccar ve gezginlerin, basma kitapların her tarafa kolayca ulaştığını söyledikten sonra *“Türkî şiveleri birbirine karışıp umumî bir lisan-ı edebîye meydana çıkması ancak zamana mütevakıf olmuştur. Kazan’da neşrolunup geçen nüshamızda beyan olunmuş “Güzel Kız Hatice” nam romana bu gözden bakılır ise her vilâyetçe anlaşılır şivede yazıldığına büyük dikkat lâzım gelir. Böylece yazılmış kırk elli adet roman ve risale peyda olur ise bizlerden son lisan ve edebiyata hizmet edecek evlâd-ı vatan için uluğ yol açılmış olacaktır. Uluğ yol açılmadıkça yani kitabet ve lisan diye bir şive ve bir kaide tahtına alınmadıkça beynimizde fûnun ve neşriyat meydan alamayacaktır. Çünkü her vilâyet öz şivesinde kitabet ve edebiyat kesb etmek için gerek olan maliye ve akliye ve ilmiye kuvvetleri yetiştiremeyecektir. İş ve küş [güç] ve fikir birliği gibi şive ve lisan birliği dahi maîşetin en mühim ahvallerindendir.”* diyerek niçin ortak bir edebî dilin gerekli olduğunu açıklar. Ona göre, bir şive esas alınmadıkça ve dil belirli kurallara oturtulmadıkça Türkler arasında bilimi yayacak, modern kültürü yerleştirecek, çeşitli yayınların çoğalmasında mümkün olmayacaktır. Aksi takdirde her Türk bölgesi kendi şivesini işlenmiş edebî bir dil hâline getirmek için maddî, aklî ve ilmî bakımdan yeterli güce sahip olamayacaktır. Türk boyları arasında iş, güç ve fikir birliği gibi dil birliği de hayatın gerektirdiği en önemli işlerden biridir.

Burada dikkat edilirse onun ancak 1912 yılında açıktan açığa ifade edip Tercüman’ın başlığına yerleştirdiği **“Dilde, fikirde, işte birlik”** ideali biraz farklı bir şekilde de olsa 1888’de dile getirilmiştir. Gaspıralı 1880-90’lı yıllarda, gönlünden geçenleri, olgunlaşmış düşüncelerini önceleri ancak kapalı bir şekilde, 1905’ten sonra ise açık bir şekilde anlatma imkânı bulmuştur.

Bu ifadesi onun dil birliğini tek başına düşünmediğini, Türk dünyasında fikir ve iş birliği ile birlikte dil birliğini de arzu ettiğini gösterir. Düşüncede yani millî ideallerde ve ortak yararlar için birlikte hareket etmede bir araya gelemeyen Türk dünyasının elbette ki dil birliği de olmayacaktır! Günümüzde Türk dünyasını içinde bulunduğu durum, bunun acı bir örneğinden başka bir şey değildir.

“Lisan meselesi” (4 Noyabr 1905, Sayı: 90) adlı yazısında bütün Türk halkları için “umumî bir şive” oluşturmanın gerekli olduğunu bildirir: “*Gazeteciler, muharrirler ve muallimlerce derin derin fikrolunacak mesele şu lisan meselesidir. Kırım, Kazan, Hankirman, Ufa, Kafkas, Türkistan şiveleri arasında hayli fark vardır; lâkin aslında bunların cümlesi bir dildir. Cümlesi “lisan-ı Türkî” dir. Madem ki diyar be diyar biraz fark görülüyor şu tefavüt-i mahalliyeyi mi muhafaza edelim ya da cümle vilâyetler için umumî bir şive [mi] meydana getirmeye çalışalım? En büyük meseleniz budur.*”

Yazısının devamında Slav halklarının, Germenlerin, İtalyanların, Arapların konuşma dili farklılıklarına rağmen edebî dil birliğini nasıl sağladığını kısaca anlattıktan sonra: “...her milletin hâl ve istikbali için dini bir olmak ne kadar mühim ise, dili de bir olmak şöylece ehemmiyetli bir hâldir. Lisan-ı edebîden mahrum kalmış bir millet ne kadar büyük ise ufak addolunur çünkü dağılmış ve başkalaşmış bir hâlde bulunur. Dil tefrikası mekân tefrikasından daha ağır, daha zararlıdır. Milletin birliği; lisanın birliği, tevhidi sayesinde. Kesb-i maarif, kesb-i kemalât ancak lisan birliği, lisan-ı edebî sayesinde olabilir. Milleti millet eden iki şeydir: Biri tevhid-i din, biri tevhid-i lisandır. Bunların her kayısı olmaz ise ya da bozulur ise millet payesinden, derecesinden düşer belki inkıza yol tutar.

Tercüman'ın ibtida-yı zuhurundan beri oldukça müşküllere çıdam gösterip yazdığımızı her vilâyete anlatmaya çalışıp geldiğimizin sebebi budur ve şükürler olsun buna muvafık olduğumuzdan ileride tevhid-i dil, yani cümle Türk milleti için umumî bir lisan-ı edebî vücut bulacağına kanaat-ı kâmilemiz vardır.

Nasıl kanaat olmasın ki, Tercüman, Osmanlı Anadolu'su'nda, Azerbaycan'da ve Kazan'da, Sibiry'a'da ve Maverâünnehir kıt'asında okulu anlaşılmaktadır. Gazetemizi okuyanların ekseri dahi (ne diyelim?) Tercüman şivesi ile kitabet ediyorlar. Edebiyat-ı cedidemize nazar edilse Tercüman şivesine yakınlık bir şive cümle muharrirlerimizce istimal olduğu görülür;

Yirmi beş seneden beri cümle muharrirlerimiz tevhid-i dil uğrunda çalışıyorlar, şu yoldan ayrılmayıp çalışmak iktizadır, zannederim ve böyle zannettiğim için “Hayat”, “Nur”, “Kazan Muhbiri” vesaire muhterem refiklerimize dil-i candan kemal-i tübencilik ve tenezzül ile rica ederim ki şu meseleye ziyade dikkat buyursunlar.”

Gaspıralı XIX. yy.'ın sonlarına doğru Rusya yönetimindeki Türk halkları arasında modernleşme, yenileşme, çağdaşlaşma cereyanlarının gittikçe güçlendiğini, bu hareketlerin içinde olan ve bu gelişmelere, dönüşümlere önderlik eden bir insan olarak çok iyi biliyordu. Bu değişimin doğal bir sonucu olarak çeşitli Türk boyları arasında “milliyetçilik” (belki de daha doğru bir tabirle ulusçuluk/kabilecilik) duygusunun ortaya çıkacağını da çok iyi kestirmiştir. Bu duygu yönlendirilmez, tek bir merkezden kontrol edilmez ise kabilecilğe dönüşebilir, boy kimlikleri millî kimlik olarak algılanabilirdi. Eski “ümme” kimliğinin yerini “kabile/boy” kimliğine bırakması zaten birçok boya ayrılmış Türk halklarının birbirlerinden iyice uzaklaşmasına sebep olabilirdi.

Yakın dönemde böyle ayrılma, uzaklaşma, parçalanma sürecini Slav hakları yaşamıştı. Avusturya-Macaristan veya Alman İmparatorluğu çözülmeye başlarken Almanlar, bu süreçten geçmişlerdi.

Bu örnekler Gaspıralı'nın gözünün önünde duruyordu (zaten o Slavlar'ı, Germenler'i iyi tanıyordu). Diğer yandan o yıllarda Avrupa'da, Rusya'da, Türkiye'de yapılan tarih, dil, edebiyat araştırmaları Türk boylarının geçmişte büyük, zengin, heybetli bir ortak kültüre, ortak dile sahip olduklarını gösteriyordu. Kutadgu Bilig yayımlanmış, Köktürk anıtları çözülmeye başlamış, Osmanlıların kökünün Türkistan'da olduğu iyice açığa çıkmıştı.

Gaspıralı Avrupa kültür ve bilim dünyasını yakından tanınması sebebiyle millet oluşta dilin büyük bir önem taşıdığını çok iyi biliyordu. Halbuki o dönemde Türk halkları ortak yazı dili birliğini kaybetmişlerdi, eskiden tek olan edebî dil parçalanmıştı.

Modernleşme, Batı medeniyetine yönelme bu parçalanmış boyları, onların dillerini ve birbirinden farklılaşmış kültürlerini birleştirmek için büyük bir imkân doğurmuştu.

“Medenileşme” büyük rol oynayan matbuat, edebiyat ve okullar; dili birleştirmekte de önemli bir görev üstlenebilirdi.

Yetersiz medreseler yanında açılan usûl-i cedid okullar veya ıslâh edilen medreseler, dili birleştirmek için en uygun yerlerdi. Bunun için gazeteler, kitaplar ortak bir dil ile yazılmalı idi. Bu okullarda aynı kitaplar okutularak kültürel bütünleşme de gerçekleştirilmeli idi.

Gaspıralı'yı din ve soy birliği yanında dil birliğine götüren sebeplerin başında sömürgeci yayılma siyaseti geliyordu. Daha da kötüsü Rus esareti altında kalan Türkler-Müslümanlar, çok acı bir asimilasyon tecrübesi yaşamışlardı. Yakın tarihlerdeki zorla Ruslaştırmanın hafızalarda derin izleri bulunuyordu. Bu “Batılı güç” karşısında ancak birleşerek, modernleşerek var olma mücadelesi verilebilirdi.

Modernleşme, Gaspıralı'nın anladığı biçimiyle Batı'nın bilimlerini öğrenme, benimseme, ancak eğitim öğretim (maarif) yoluyla olabilirdi. Birleşmeyi de ancak usul-i cedid mekteplerde tek tip öğretim metotları ve tek bir edebî dil kullanılarak gerçekleştirmek mümkündü.

O, Tercüman'ı çıkardığı ilk günden itibaren sadece Rusya'daki Türk halklarının değil, bütün Türk dünyasının anlayabileceği bir dil oluşturmayı, büyük bir ideal olarak kabul etmişti.

Gazete ile birkaç işi birden yapabilme imkânına kavuşmuştu. Modernleşme hareketlerini yönlendirmek; ortak dili yaygınlaştırabilmek; usul-i cedid öğretim metodunu benimsetmek ve yeni ders kitapları yazarak hem edebî dili oluşturmak hem de modern bir ortak kültür yaratmak!

Nitekim o, sadece ortak edebî dil hakkında makaleler yazmakla kalmadı, kendi kurduğu matbaada yeni okulların ihtiyacı olan ders kitaplarını bizzat yazarak veya tertip ederek bastırды. Böylece ortak dilin en önemli unsurlarından biri olan terim ve imlâ birliği için önemli adımlar attı.

Gaspıralı, “ortak dil”, “orta dil”, “edebî dil”, “umumî dil”, “ana dili”, “mahallî dil”, “uram dili” gibi terimlerle neyi kastediyordu?

O, her Türk boyunun günlük hayatta kendi şivesini kullanmasına, bu şiveyle bir halk edebiyatına sahip olmasına karşı değildi. Hatta, bilindiği gibi 1905'ten sonraki Rusya Müslümanları Kongreleri'nde alınan kararlarda ilkokulların ilk sınıflarında bu şiveyle çocukların okuma-yazma öğrenmesi de kabul edilmişti; ama sonra ortak edebî dile geçilmeliydi. Bu kararların alınmasında Gaspıralı da büyük rol oynamıştı.

Bu sırada Rus yönetilerin ve bazı aydınların kanunda geçen “ana dili” ile eğitim ifadesini mahallî dille, şive ile eğitim olarak yorumlamalarına da şiddetle karşı çıktı. Rusların niçin kendi mahallî şivelerle eğitim yapmadıklarını sor-

du. “Dil konusunda kavga etmeyelim, hangi kitapları okutacağız, bunu düşünelim” dedi. Çünkü birçok konuda henüz ders kitapları bile yoktu.

1905’ten sonra bazı gazete ve dergilerin özellikle de Nur, Yulduz, Hayat’ın mahallî şivelerle yayımlanmasını başlangıçta ihtiyatla, temkinle karşıladı, sonra bunları şiddetle tenkit etti!

“Tevhid-i din nasıl mühim bir madde-i mukaddese ise tevhid-i lisan-ı edep böylece mühim bir hal ve esbab-ı terakkidir” diyordu.

Bu konuda dikkatimizi çeken onun ortak edebî dil ile ilerleme gelişme arasında kurduğu ilişkidir. Dilde birlik bozulursa, Rusya Türkleri hatta dünya Türkleri arasındaki yenileşme hareketleri de büyük bir darbe alacaktır, sekteye uğrayacaktır. Çünkü büyük bir kitle için ders kitabı yazmak ve basmak bir dereceye kadar kolayken, ufak ufak halklar, uluslar için ayrı ayrı ders kitapları yazmak, okullar açmak, çeşitli bilimlerin ihtiyacı olan terimleri bulmak imkânsızdır. Bu durumda eğitim-öğretim hayatında mahallî şiveler etkisiz kalacak bunların bıraktığı boşluğu Rusça dolduracaktır! Nitekim daha sonra da böyle olmuştur.

Gaspıralı ortak edebî dilden söz ederken “Türk dili”, “Türkî dil” tanımlarını da yapar. Onun teklif ettiği “Umumî Türk Dili”dir. Bu dili, Osmanlıca olarak adlandıranlara karşı çıkar. Gaspıralı’ya göre Osmanlıca, yabancı unsurlarla dolu divanhaneler ve memurlar şivesi, sun’î bir dildir. Onun teklif ettiği ise sadeleştirilmiş, umumîleştirilmiş bir Türk dilidir. Bu bakımdan Osmanlıca’yı açık bir şekilde eleştirir. Türkiye’de Şinasi’den itibaren dilin sadeleştirilmeye başladığını, ama bunun henüz yeterli olmadığını açıklar. Namık Kemal’in sanatkârânedilini takdir etmesine rağmen Ahmet Midhat ve özellikle Şemseddin Samî’nin açık ve sade Türkçesini beğenir. Ona göre Osmanlıcanın en kötü yanlarından biri de çok uzun cümleler kullanılması, anlatılmak istenenin kısa ve öz olarak söylenememesidir. Hatta “Dil Sadeliği” (30 April [Nisan] 1895, İlâve-i Tercüman, Sayı: 17 ve 7 May [Mayıs] 1895, Sayı: 18)) adlı yazısında Osmanlı gazetelerinden aldığı cümleleri sadeleştirerek bu konuda somut örnekler de verir. **İmlâ Bahsi** (15 Dekabr [Aralık] 1896, İlâve-i Tercüman, Sayı:49)’nde Türkçenin sözlüğünün henüz hazırlanmamasından, dil bilgisinin yazılmamasından, dilin en güzel örneklerini içeren antolojilerin olmamasından şikâyet eder. Sonra “*Hâlbuki mesele pek büyüktür, mühimdir. Hâllolunabilirse semeredar olacaktır. Lisanı lüzumsuz lügat-ı ecnebiyeden kurtarmak ve inlâsını kararlaştırmak için encümen-i*

mahsus lâzımdır ki bu da meydanda yoktur" diye Türk dilinin problemleri ile ilgilenecek bir kuruluşun olmamasından yakınıır.

Buna rağmen o, Osmanlı Türkçesi'nin gelişmiş, güçlü bir dil olduğunu inkâr etmez ve bizim şimdiye kadar yaptığımız araştırmalara göre açıkça söylemese de kullandığı ve teklif ettiği ortak edebî dil, sadeleştirilmiş, umumîleştirilmiş Osmanlı Türkçesi'dir!